

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Uppsalas medeltida sockenkyrkor – en ombildning, två flyttningar
och en problemlösande nygrundning

Carlsson, Ronnie & Lovén, Christian

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2014_101

Fornvännen 2014(109):2 s. 101-117

Ingår i [saml.raa.se](http://samlraa.se)

Uppsalas medeltida sockenkyrkor

– en ombildning, två flyttningar och en problemlösande nygrundning

Av Ronnie Carlsson och Christian Lovén

Carlsson, R. & Lovén, C., 2014. The parish churches of Medieval Uppsala – one permutation, two moves and a problem-solving new foundation. *Fornvännen* 109. Stockholm.

The cathedral city of Uppsala had three parish churches in the Middle Ages, all with a complicated background. Holy Trinity church was built no later than 1160 and stood at that time on the site of the current Cathedral. In 1273 this church was taken over by the Archbishop when the see moved here from Old Uppsala, and a new church was built for the parish 100 m to the south. Saint Mary's originally stood in the town centre but was moved to the southern outskirts in the 14th century. In the 1160s it was a deanery church, and as such it had neither parish nor cemetery. After 1250 it was transformed into a parish church. At the same time, Saint Peter's was founded nearby, probably to provide the cemetery that Saint Mary's lacked. Canon law allowed for two churches sharing a cemetery. When Saint Mary's moved it finally got a cemetery of its own.

Ronnie Carlsson, Gotlandsresan 43, SE-757 54 Uppsala
ronnie-carlsson@comhem.se

Christian Lovén, Orrebacksgatan 4, SE-415 06 Göteborg
christianloven@hotmail.com

I Västeuropa hade städer anlagda på 1000- och 1100-talen fler medeltida sockenkyrkor än senare anlagda städer (Andrén 1985, s. 18–31). Tumregeln är enkel: ju fler kyrkor en stad hade under medeltiden desto äldre är den. Enligt denna regel skulle Uppsala (Östra Aros) med sina tre sockenkyrkor höra till det äldre skiktet i Sverige men vara yngre än exempelvis det kyrkrika Sigtuna. Det bekräftas delvis av arkeologiska undersökningar, som visar att tätorten uppstått senast under 1100-talets mitt (Beronius Jörpeland et al. 2000, s. 33–35; J. Kjellberg 2009, s. 35). En granskning av skriftliga källor och delvis nytt arkeologiskt material visar emellertid att Uppsalas sockenkyrkor hade en komplicerad tillkomsthistoria och att antalet inte har med stadens ålder att göra.

Uppsalas stadstopografi

Uppsalas äldre topografi är någorlunda välkänd tack vare kvarstående byggnader, arkeologiska undersökningar och observationer samt, inte minst, en karta från 1643 (fig. 1). Den så kallade Regleringskartan visar dels det då befintliga gatunätet, dels den rätvinkliga stadsplan som planerades och till största delen förverkligades under det följande seklet.

Vår kunskap om gatunätet och de viktigaste byggnaderna vid medeltidens slut framgår enklast i form av en karta som utgår från Regleringskartan men kompletterats med hjälp av annat material (fig. 2). Staden hade en domkyrka, ett franciskankonvent och flera kapell. En församlingskyrka, Trefaldighetskyrkan (Bondkyr-

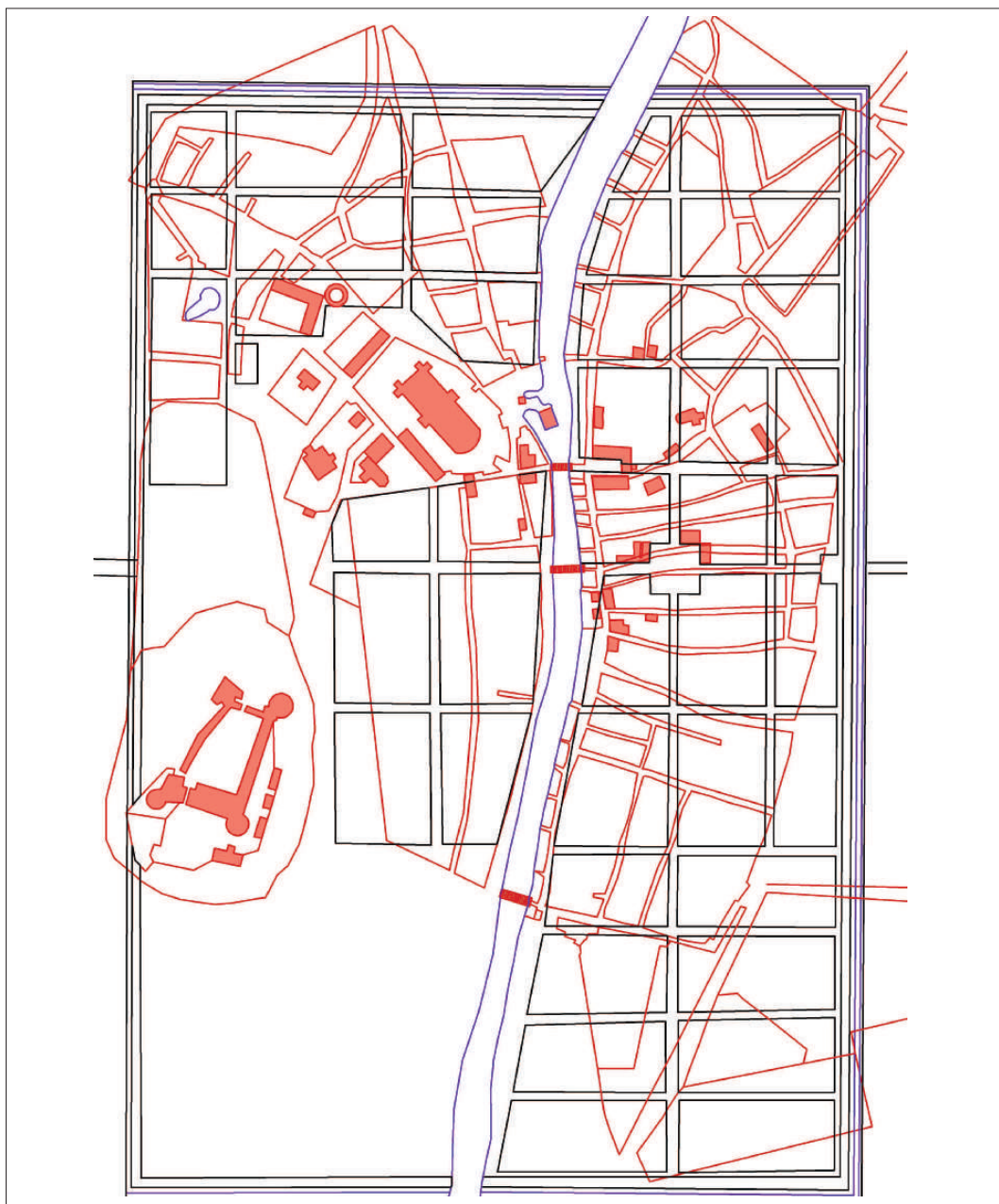

Fig. 1. Beskuren renritning av en stadsplan från Uppsala från omkring 1643, den så kallade Regleringskartan. På en äldre ritning (här i rött) har den planerade nya stadsplanen (svart) förts in. De rödmarkerade husen finns i originalet och har oklar innebörd. Alla rödmarkerade hus är stenhus men inte alla stenhus är rödmarkerade. Kanske är de stenhus som Kronan har någon form av kontroll över. De 4–5 linjerna som ramar in det kvartersindelade området är, inifrån räknat: a) inner- och ytterkonturen på en rad av ladugårdar som flyttades i och med regleringen; b) ytterkanterna till ett planerat och delvis genomfört vattenfyllt stadsdike; c) det yttersta strecket är kanske ett aldrig uppfört tullstaket. Ritning R. Carlsson. —Redrawn plan of Uppsala from c. 1643, with the Medieval street network in red and the planned street grid in black.

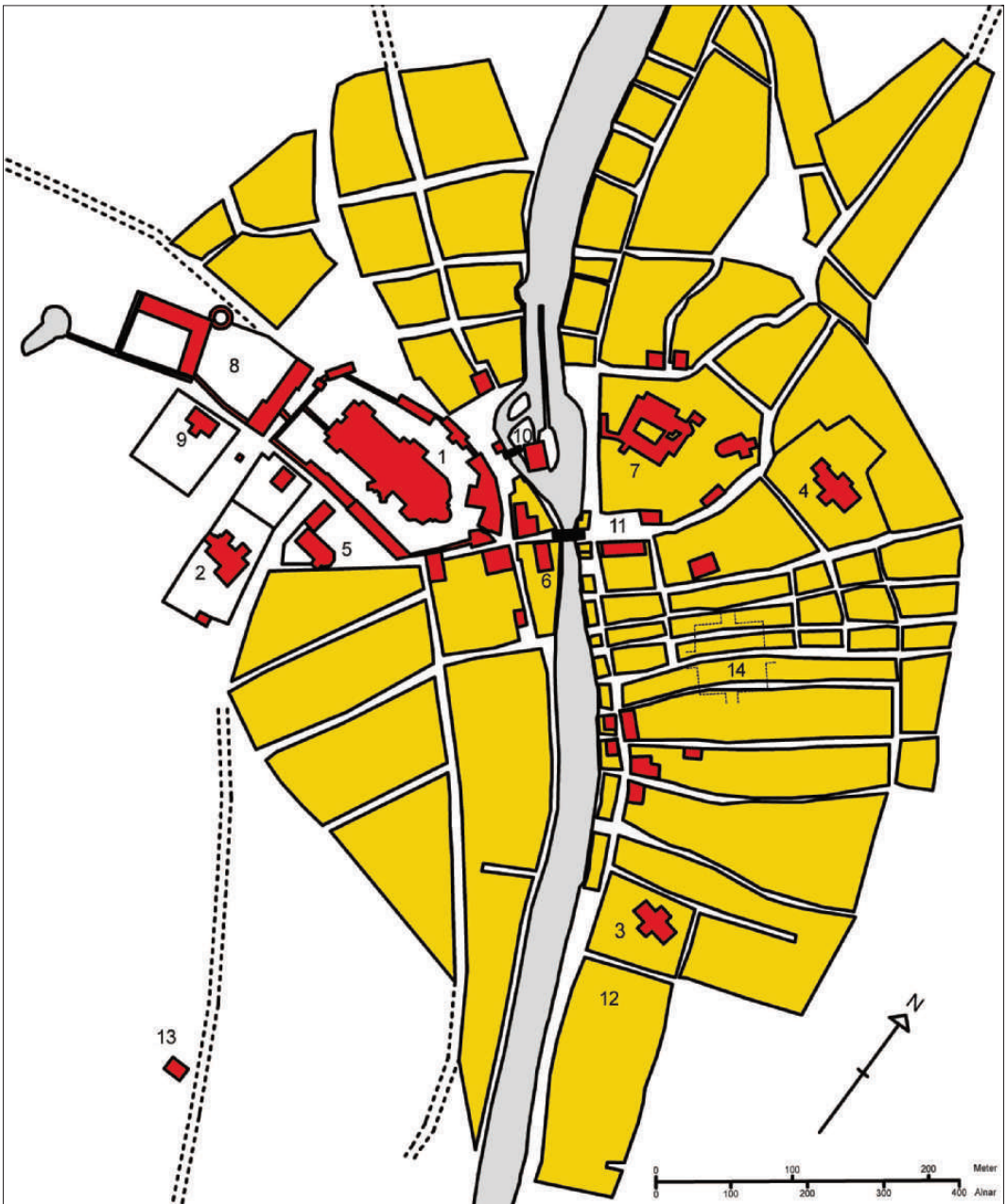

Fig. 2. Förslag till rekonstruktion av Uppsala vid medeltidens slut, med det äldre skiktet på regleringskartan från 1643 som utgångspunkt. De rödmarkerade husen är kända medeltida stenhus. Ritning R. Carlsson. 1) Domkyrkan. 2) Helga Trefaldighet (Bondkyrkan). 3) Vårfrukyrkan (S:ta Maria), med fritt utritad planform. 4) S:t Pers kyrka. 5) S:t Eriks kapell. 6) Helgeandshuset. 7) Franciskankonventet. 8) Ärkebiskopsgården. 9) Domprostgården. 10) Kvarn. 11) Torg. 12) Kungsgården Island. 13) S:t Eriks lilla kapell, med fritt utritad planform. 14) Platsen för det senare Stora torget. –Tentative reconstruction of the city plan at the end of the Middle Ages, primarily based on the map redrawn in fig. 1.

kan), låg på västra sidan om ån och två på östra sidan, Vårfrukyrkan och S:t Pers kyrka. Ärkebiskopen hade en ringmursborg nära domkyrkan, och längst i sydöst låg kungsgården Island. Ån korsades av en bro på samma plats som nuvarande Dombron, och stadens torg, nuvarande Gamla torget, låg på östra sidan om ån intill bron. Uppströms bron låg domkyrkans sädeskvarn vid den tröskel som bildades av Uppsalaåsen.

Trefaldighetskyrkan (Bondkyrkan)

Trefaldighetskyrkan, ofta kallad Bondkyrkan, ligger 100 m söder om domkyrkan. Den är en treskeppig basilika i tegel och gråsten, mycket påkostad jämförd med andra medeltida stadskyrkor i landet. En byggnadshistorisk granskning har visat att sakristian är äldst och ursprungligen anslöt till en träkyrka (Malm 1986). Det nuvarande långhuset kan förslagsvis dateras till 1300-talet, men inga naturvetenskapliga dateringar finns.

I legenden om Erik den helige, bevarad i en version från 1344, berättas att kungen bevistade mässan i Trefaldighetskyrkan innan han blev dödad 1160. Legendens anger att kyrkan låg »på det så kallade Herrens berg, där numera domkyrkan har grundlagts» (övers. Aili 1990). Denna uppgift har ibland betvivlats av forskningen, men kyrkan påträffades 2005 vid en markradarundersökning genomförd av Magnus Alkarp i Uppsala domkyrka (Carlsson 2010, s. 187 ff, 451–461). Strax öster om högkoret finns en absidmur under golvet (fig. 3). Hur stor denna kyrka var är okänt, men inget tyder på att den var flerskeppig. Att den hade absid visar att den mycket väl kan ha existerat 1160, och legendens uppgift får anses vara bekräftad.

Uppsalas ärkesäte flyttade 1273 från (Gamla) Uppsala till Östra Aros. Bygget av den nya katedralen hade då nyss inletts (Lovén 2010c, s. 299 f). Den byggnad som ärkesätet flyttade in i var den befintliga Trefaldighetskyrkan, och under några år var alltså denna ganska ordinära byggnad ärkesätets domkyrka. År 1290 omtalas invigningen av en träkyrka på platsen. Vi bedömer att denna träkyrka bör ha varit en ersättare för absidkyrkan, som hade kommit att allt mera stå i vägen för katedralbygget. Tack vare uppförandet

av träkyrkan kunde man riva absidkyrkan. Domkyrkans golv vilar på en upp till fem meter tjock fyllning, vilket innebär att de nedre delarna av absidkyrkan sannolikt finns kvar intakta under golvet, liksom allt rivningsmaterial; större stenar användes väl till den nya domkyrkans grundmurar, och det övriga fick ligga kvar som fyllning. Domkyrkan har i sin ägo cuppan till en stor dopfunt från mitten av 1200-talet, nyligen restaurerad och försedd med fot och placerad i långhusets västra del (Bengtsson 2010, s. 117–120). Den här rör troligen från den gamla Trefaldighetskyrkan och utgör i så fall dess enda synliga minne.

Trefaldighetskyrkan var sockenkyrka före ärkebiskopens och domkapitlets övertagande. Det äldsta omnämmandet av socknen är från mitten av 1270-talet, men den innefattade då omgivande landsbygd vilket tyder på att den hade existerat länge. Även dedikationen tyder på hög ålder: Erik Cinthio (1967, s. 163 ff) och Peter Carelli (2000a, s. 74–82) har pekat på att kyrkor vigda åt Salvator, Drotten eller Trefaldigheten (alla termerna syftar på Gud) i Danmark grundas vid kungsgårdar och är tidiga.

När ärkesätet övertog absidkyrkan behövde socknen snabbt få en ersättare, och en sådan uppfördes 100 m söderut, byggd av trä som de byggnadshistoriska undersökningarna indikerar (Malm 1986). Man skaffade också en ny dopfunt; i marken norr om kyrkan har påträffats rester av en paradisfunt från andra hälften av 1200-talet (Carlsson 2010, s. 312 f). Undersökningar har visat att kyrkans andra byggnadsskede, tillbyggnaden av en stensakristia, föregicks av gravläggningar (Malm 1986). Det har tolkats som att kyrkan hade legat här länge, men denna tolkning gjordes innan absidkyrkan under domkyrkan hade påträffats. Gravarna måste härröra från den tid då träkyrkan var byggd men sakristian ännu inte påtänkt, eller åtminstone inte uppförd. Dessutom hamnade denna sakristia i ett ovanligt läge, på korets sydsida i stället för på nordsidan, och en kyrkas sydsida var mest attraktiv för begravingar (Carlsson 2010, s. 347 f).

Den nuvarande ståtliga Trefaldighetskyrkan byggdes således efter en flyttning. Av tillkomsthistorierna för Uppsalas tre sockenkyrkor är emellertid denna den minst komplicerade.

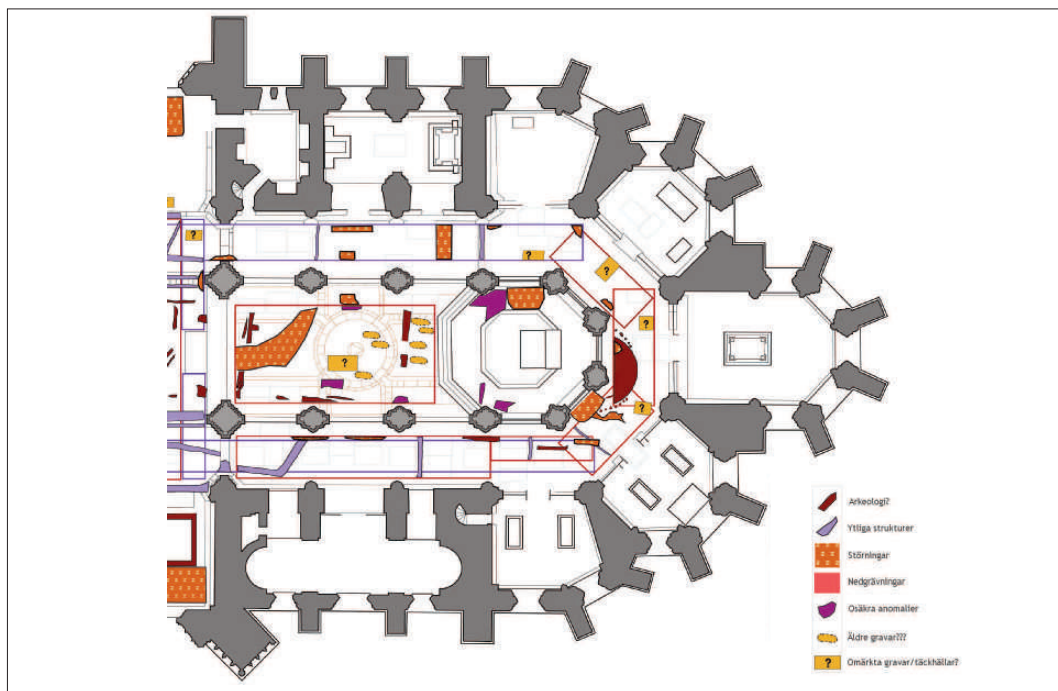

Fig. 3. Tolkningsritning av markradarundersökning i domkyrkan 2005, av Magnus Alkarp. Tydliga utslag av en absid i koromgången öster om högaltaret visar platsen för den äldre Trefaldighetskyrkan. — Interpretation of ground penetrating radar scans inside Uppsala cathedral in 2005. Clear echoes of an apse east of the main altar show the location of the original Holy Trinity church.

Vårfrukyrkan, bron och Helgeandshuset

Vårfrukyrkan i Östra Aros nämns första gången 1221 (Westman 1914) men torde ha existerat redan på 1160-talet. En 1500-talsuppgift meddelar att den låg vid Bredgränd i stadens sydöstra del, men läget föll i glömska efter en stadsbrand 1543 då kyrkan revs (DMS, s. 256; jfr Wahlberg 1994, s. 60). Kyrkogården och ett hörn av kyrkan har berörts av arkeologiska undersökningar i kvarteret Kroken. Bogårdsmurens rustbädd har dendrodaterats till 1500 och 1501 (Zerpe 1996, s. 30, 37; Gustafsson 1986, s. 108). Kyrkan hade likadan sockelprofil som domkyrkan, men det är ingen bra dateringsgrund eftersom man vid domkyrko-bygget använde samma sockel från 1270-talet till omkring 1440, då västtornen påbörjades.

Vårfrukyrkan omnämns 1305 i två dokument som har vållat forskningen bekymmer. En gård anges ligga »vid Vårfrukyrkan nära bron» (DS 1468 f). Uppsalas bro över ån nämns första gång-

en 1286, och såväl gatunätet som topografin gör det troligt att den alltid legat på nuvarande Dombrons plats. Avståndet härifrån till Vårfrukyrkans kända läge är nästan 300 m, vilket i en liten stad näppeligen skulle betecknas som »nära».

Tanken har framkastats att en äldsta bro, alternativt en annan bro, fanns nära Vårfrukyrkan men försvann någon gång på 1300-talet (Sundquist 1953, s. 300 f; Ljung 1954, s. 62 f; DMS, s. 253). Här var emellertid stränderna flacka och åmynningen bred, och en bro hade på 1200-talet kanske behövt vara upp till 100 m lång. Inte heller finns några belegg för mer än en bro i staden förrän i slutet av medeltiden. I dokumenten talas alltid om »bron» i singularis och utan särskiljande epitet.

Denna Uppsalas enda bro är alltså belagd 1286, och det handlar utan tvivel om föregångaren till Dombron. Kung Magnus Ladulås gör detta år ett godsbyte med Uppsala domkyrka, och bland

annat avträder han »fisket under bron i Aros som nu kallas Uppsala och hälften av ån räknat från nämnda fiske till slutet på kvarnarmen. Denna del [dvs. hälften av ån] är markerad med tre gränsmärken och är 650 fot lång» (DS 913, översättning Claes Gejrot). Här anges brons läge i förhållande till kvarnarmen, en långsgående fördämning uppströms kvarnen som leder en del av vattnet i en fors in till kvarnhjulet, med bibehållen fallhöjd från forsens översta del (fig. 2). Staden hade bara en kvarnplats, belägen drygt 50 m uppströms Dombron. Enligt Uppsalas biskopskronika byggdes stadens kvarnar av ärkebiskop Magnus Bosson, som satt 1285–89 (DS 3834, s. 300), och godsbytet skedde alltså då dessa höll på att anläggas. Från bron till kvarnarmens slut anges avståndet vara 650 fot, omkring 190 meter, och detta avstånd mot nordväst från Dombron verkar stämma bra med forsens början innan den nuvarande fördämningen tillkom. Inte alla som kommenterat denna källa har begripit kvarnarmens läge (Ljung 1954, s. 62), men det rätta förhållandet har påpekats av Nils Sundquist (1953, s. 298) och av Jan Helmer Gustafsson (1986, fig. 27). Sundquist kom dock till slutsatsen att bron låg 190 m uppströms från kvarnen, ungefär vid nuvarande S:t Olofsbron, men det är utan tvivel fel; slutpunkten för gränslinjen i ån skulle då ha angivits som »kvarnen», inte »kvarnarmens slut». Dokumentet anger att bron låg 190 m nedströms från kvarnarmens början, det vill säga från forsens början.

Brons läge bekräftas i flera andra dokument. Kopplingen till fiskeverket återkommer 1313 och 1337, och 1339 vill ärkebiskopen förhindra stadens borgare att uppföra ett torn vid bron, eftersom detta vid en eldsvåda kunde hota domkyrkybygget (DMS, s. 253).

De två dokumenten från 1305 som anger Vårfrukyrkans läge hör ihop. I det första kungörf Ramfrid Gustavsdotter, änka efter Upplands lagman Israel Andersson (And), att hon till dominikanernas konvent i Sigtuna skänker en tomt nära den heliga Jungfruns kyrka i Uppsala invid bron (*juxta ecclesiam beate virginis vpsalie prope pontem*). Tomten är 14 alnar lång och 10 alnar bred (7,7 × 5,5 m) och ligger där porten brukade vara till den gård som utfärdaren en gång bebott, och hon skänker även till dominikanerna ett hus eller här-

bärke som skall flyttas till tomten (DS 1468). I det andra dokumentet är mottagaren Helgeandshuset, till vilket Ramfrid skänker sin gård invid den heliga Jungfruns kyrka nära bron (*prope ecclesiam beate virginis iuxta pontem*) – orden *juxta* och *prope* har växlat plats och fungerar således som synonymer. Gården har herr Gerhard på hennes vägnar köpt i domprostens namn av Nils bryggare och dennes hustru Cecilia för åtta mark penningar, och hon har själv bebott den under lång tid. Undantag görs för ett härbärke och en tomt om 14 × 10 alnar, som hon skänkt till dominikanerna i Sigtuna (DS 1469).

År 1308 utvidgas dominikanernas lilla tomt till att omfatta 20 × 14 alnar (DS 1586). Det sker med direkt hänvisning till Ramfrids gåva, och lägesbestämningen är »vid ån mittemot Vårfrukyrkan» (*juxta ampnem ex opposito ecclesie beate Marie*). Detta kompletterande dokument är viktigt, för det visar att den bro som omtalas 1305 verkligen korsade ån, inte en bäck, ett dike eller liknande på annan plats (jfr Gustafsson 1986, s. 120).

Mottagare av 1305 års donation var framför allt Helgeandshuset, och den skänkta tomten låg nära bron. Vi vet var Helgeandshuset låg: på västra sidan om ån, alldeles söder om bron (fig. 2). Det anlades 1299–1302 på en tomt som man dels hade köpt från S:t Pers kyrka, dels hade bytt till sig (DS 1467; DMS, s. 300). Det är lockande att tolka 1305 års donation som en utvidgning av området, eftersom inrättningen befann sig i ett uppbyggnadsskede. Det är belagt att Helgeandshuset senare ägde en rad tomter både i närheten och längre bort i staden (Ferm 1986b, s. 162; DMS, registret, s. 373), men här handlar det om ett tidigt förvärv av en tomt som uttryckligen sägs ligga nära bron. Att Ramfrid uppger att tomten köpts i domprostens namn stärker tolkningen: det var domprosten Andreas And som hade byggt upp Helgeandshuset (Westman 1918, s. 650 f.).

Även avstyckningen av en del av tomten till dominikanerna tyder på att den låg intill Helgeandshuset. Det fanns sedan gammalt nära kontakter mellan Uppsala domkyrka och dominikanerna (t.ex. DS 3834, s. 299 f; Helander 2001, s. 131 f, 270 f). Det var domkapitlets ledare Andreas And som utvidgade tomten 1308, och 1310 upplät han dessutom ett härbärke (*hospicium*) »mitt i

Helgeandshuset» till dominikanerna (DS 1652). Jarl Gallén (1946, s. 110 f) påpekade hur nära de inblandade personerna stod varandra: Ramfrid var Andreas Ands svägerska, och priorn i Sigtuna dominikankonvent var hans kusin och hade tidigare varit kanik i Uppsala. Dominikanerna tycks i och med detta ha haft två hus i eller vid Helgeandshuset. Det härbärge de fick tillgång till 1310 var stort; det innehöll kammare, stuga, kök och celler. Dokumentet anger att domkyrkans skolarer skall kunna få tillgång till cellerna och få dela stuga och kök med dominikanbröderna (DS 1652; DMS, s. 301). Dessutom fick dominikanerna 1330 en annan gård, belägen på okänd plats i staden (DMS, s. 317). Man kan anta att med de båda tillskotten försvann behovet av den tomt de fått 1305 och 1308: troligen avses denna då de 1341 byter bort en tomt »belägen mittemot Vårfrukyrkan, på andra sidan än mot väster» (*ex opposito ecclesie beate virginis vpsalie, in alia parte ampnis versus occidentem situatam*, DS 3583). Att inte Helgeandshuset används som lägesbestämning är förvånande, men det kan bero på dels att man styrdes av formuleringarna i de ursprungliga donationsbrevnen, dels att Vårfrukyrkan var en mera framträdande byggnad.

Sammanfattningsvis anges en tomt, som 1305 donerades till Helgeandshuset och dominikanerna, ligga nära Vårfrukyrkan och bron – en bro som av allt att döma alltid legat på samma plats som den nuvarande Dombron. Samma tomt sägs 1308 ligga vid än mittemot Vårfrukyrkan. Helgeandshuset låg på västra sidan om än alldeles söder om bron, och som dokumenten inte innehåller några inre motsägelser står det klart att Vårfrukyrkan vid denna tid låg på östra sidan av än mittemot Helgeandshuset, inte i det senare kända läget vid Bredgränd. Även denna kyrka flyttades sålunda under medeltiden.

Tidigare diskussioner om Vårfrukyrkans flyttning

Tanken att Vårfrukyrkan flyttades under medeltiden är inte ny, men man har inte begagnat 1305–08 års dokument i frågan. Lars Redin (MTS Uppsala, s. 64) påpekade att platsen vid Bredgränd var låglänt, att äldre arkeologiska indikationer saknades och att läget var perifert (jfr dock J. Kjellberg 2009, s. 26 f). Hans argumentation stärks av faktum att kyrkogården vid Bredgränd föregicks

av viss profan verksamhet på 1200-talet (Zerpe 1996, s. 30). Till detta kan läggas att kungsgården Island, som låg intill, tycks ha tillkommit först på 1270-talet som en ersättning för en äldre kungsgård som låg på den plats där domkyrkan anlades (Carlsson 2010, s. 78 ff). Redin föreslår att Vårfrukyrkan ursprungligen låg på franciskankonventets plats, där gravar har påträffats strax utanför konventsanläggningen. Det faller emellertid på kronologin, då konventet etablerades 1247 medan Vårfrukyrkan fanns på sin gamla plats ännu i början av 1300-talet. Gravarna torde höra till konventets egen gravplats (jfr Lorenzen 1914; Nybo Rasmussen 1988, s. 100).

Johan Anund (1999) har fäst uppmärksamheten på ett träföremål som påträffades vid schaktning på Stora Torget (fig. 2) och har tolkats som en dopfont, dendrokronologiskt daterad till början av 1300-talet. Han påpekar att det finns ett glapp mellan Vårfrukyrkans skriftliga första omnämnande 1221 och de arkeologiska dateringarna av kyrkan vid Bredgränd. Han kombinerar den förmodade dopfonten med en passus hos Johan Peringskiöld (1719, s. 308 f) där denne hävdar att Helgeandshuset hade en begravningsplats på andra sidan än där Stora Torget ligger. Peringskiöld byggde detta på uppgiften att då professor Jesper Svedberg (†1735) uppförde sitt stenhus sydväst om Stora Torget (i kvarteret Näktergalen) påträffades i jorden en gravsten med texten *hans larsson i helgandshused*. Peringskiöld avbildar stenen, och den kan dateras till 1500-talets början (Gardell nr 731). Visserligen påträffades 1910 delar av två odaterade skelett endast ca 50 m söderut (Syse 2003, s. 152 f), men det ter sig ändå osannolikt att Helgeandshuset skulle haft en begravningsplats här, inte minst därför att sådana ensamliggande begravningsplatser inte är kända från Skandinavien. Mera troligt är att stenen hämtats som byggnadsmaterial från någon av de kyrkor som lades ned på 1500-talet (jfr Hasselmo 1981, s. 99).

Anund föreslår att Vårfrukyrkan låg i detta område och att Helgeandshuset fick överta begravningsplatsen då kyrkan flyttade, vilket skulle ha skett redan när Helgeandshuset anlades på 1290-talet. Han tänker sig att man där skulle ha utfört dop och att funten kan ha grävts ned under rituella former, kanske då institutionen upphörde på 1500-talet. Emellertid upphörde inte institutio-

nen då; den slogs samman med några andra av liknande karaktär till ett eftermedeltida hospital som övertog Helgeandshusets byggnader, inklusive kapellet. Det är tveksamt om det påträffade träföremålet skall tolkas som en dopfont, och det finns inga belägg för att Helgeandshuset hade vare sig begravnings- eller doprätt.

Tiden för Vårfrukyrkans flyttning

Vårfrukyrkan låg kvar på sin ursprungliga plats ännu 1308. Det finns några samstämmiga indicier för när flyttningen skedde. En osäker bakre gräns sätts av dokumentet från 1341 som talar om tomten mitt emot Vårfrukyrkan – flyttningen tycks ha skett efter detta. Osäkerheten orsakas av att det inte står helt klart att samma tomt avsågs 1341 som 1305–08.

Intressant är ett odaterat brev från 1367–83 där Vårfrukyrkans invigningsgudstjänst (*ecclesia ... dedicationis*) planeras (SDHK 9783). Befintliga kyrkor vigdes på nytt efter stora ombyggnader, så belägget är inte säkert, men det är lockande att se 1367–83 som den tid då den nya Vårfrukyrkan togs i bruk.

Ett annat dateringsunderlag finns i gatunamnen. Den allmänningsgata som löpte längs åns östra sida kallas 1344 och 1345 Köpmansgatan. Vilken gata det handlar om framgår 1345, då en bod anges ligga i hörnet av Köpmansgatan och den gata som går från bron till S:t Pers kyrka. År 1376 dyker i stället namnet Vårfrugatan upp och blir sedan dominerande (Wahlberg 1994, s. 44 f; DMS, s. 257; DS 3926). Namnbytet kan förklaras med att gatan nu ledde mot Vårfrukyrkan. Alternativet är att namnet var gammalt och hade att göra med kyrkans första placering nära bron och ån, men namnet Köpmansgatan är alltså belagt tidigare. Gatunamnen antyder således att flyttningen skedde mellan 1345 och 1376.

Även Vårfrukyrkans prästgård flyttades. Den nämns tidigast 1316 och 1355, med okänt läge. År 1440 beslutas att en gård som donerats till Vårfrukyrkan och som två präster byggt upp efter branden skall vara prästgård, och 1509 anges prästgården ligga vid Vårfrugatan (DMS, s. 259). Att man bytte prästgård är belagt på annat håll, exempelvis vid Trefaldighetskyrkan i Uppsala (DMS, s. 295), och är i sig inget belägg för en kyrkoflyttning, men i detta fall torde ett samband finnas.

Möjligen skall också en annan förändring sättas i samband med flyttningen; någon gång efter 1355 upphörde Vårfrukyrkan att vara annekterad under domprosten (Dahlbäck 1977, s. 80; DMS, s. 257).

Dokument och gatunamn pekar mot att Vårfrukyrkan flyttades mellan 1367 och 1376. Den nya kyrkan måste ha börjat byggas före invigningen, men tidsgränsen är giltig för nedläggningen av den gamla Vårfrukyrkan.

Vårfrukyrkans flyttning har ett starkt samband i tid och rum med en dokumentariskt belagd omstrukturering av bebyggelsen öster om bron. Kung Albrekt gav 1383 sitt tillstånd till anläggandet av ett nytt torg (C.M. Kjellberg 1907, s. 9 f). En expropriering är skriftligt belagd (DMS, s. 266). Det handlar utan tvivel om Gamla torget. Det har i kartorna karaktären av en utvidgning norrut av S:t Persgatan, och mycket riktigt: en gata som löpte från bron till S:t Pers kyrka är som vi sett belagd 1345.

Det är anmärkningsvärt att kungen gav tillstånd till anläggandet av ett torg. Orsaken var säkerligen att hela stadsområdet ursprungligen hade varit kungamaktens mark och ännu på 1300-talet till stora delar ägdes av kronan (Ferm 1986a, s. 72–75).

Ytterligare förändringar i närområdet går att spåra, men de är inte daterade. I en noggrann stadskartering från 1702 syns egendomligheter i tomtgränser som tyder på att gator har lagts igen (fig. 2). Framför allt handlar det om en lång gata parallellt med ån, ungefär 50 m innanför Vårfrugatan. Tomtgränsernas oregelbundenheter bildar ett system, och gatan är delvis arkeologiskt konstaterad (MTS Uppsala, s. 59; Syse i Wahlberg 1994, s. 18 f; Anund et al. 2001, s. 92 ff). Den tycks ha mynnat intill Gamla torgets nordöstra ände. Åns stränder var från början låglänta, vilket gör att Köpmansgatan/Vårfrugatan (Östra Ågatan) knappast kan vara från stadens äldsta tid. Den rekonstruerade gatusträckningen löpte på torrare mark. Att den inte alls finns med på Regleringskartan tyder på att den försvann tidigt, och då allmänningsgatan längs ån skapades behövdes den inte. Den fortsatte säkert att vara i bruk, men om den förlorade sin status som allmänningsgata (jfr Wahlberg 1994, s. 30) riskerade den efter hand att bli förbyggd på fler och fler platser.

Ytterligare gator som inte finns på 1643 års karta går att spåra i tomtgränser eller arkeologiskt (Anund 2004, s. 441, fig. 8; Beronius Jörpeland et al. 2000, s. 77, 88). Gaturegleringar var krångliga och säkert impopulära, men efter stadsbränder hade man gyllene tillfällen att genomföra dem. Uppsala har upplevt en rad bränder: 1236, 1266, 1269, 1310, 1447 (bara västsidan), 1473, 1541, 1543, 1572 och 1702 (DMS, s. 251). Bränderna är således för många för att ge någon ledning till när en gata anlades eller försvann.

Vårfrukyrkans äldsta funktion och läge

Om Vårfrukyrkan låg öster om Dombron fram till omkring 1370 är det egendomligt att inga spår har påträffats. Området är utschaktat, till största delen utan antikvarisk kontroll, men kranier och andra skelettdelar som blottas av grävskopor får även antikvariskt ointresserade människor att avbryta arbetet.

Förklaringen är att Vårfrukyrkan inte var någon vanlig sockenkyrka. Den är indirekt belagd 1164–67 i ett dokument som bevitnas av prostarna Johannes i Sigtuna, Walter i Enköping och Rikard i Aros (DS 51). Aros eller Östra Aros var det nuvarande Uppsalas namn fram till slutet av 1200-talet, och Rikards prosteri tycks ha omfattat folklandet Tiundaland. Då domkyrkans domkapitel inrättades 1247 blev folklandsprosten domprost och överfördes därigenom till domkyrkan, varvid hans prostkyrka förlorade sin primära funktion. Domprosten anges 1278 även vara kyrkoherde i Vårfrukyrkan, vilket torde betyda att den var prostkyrka redan på 1160-talet (Ljung 1954, s. 221 f). Uteslutningsmetoden ger samma resultat: Trefaldighetskyrkan tycks ha varit kungsgårdskyrka (Carlsson 2010, s. 79 f) och S:t Per anlades först på 1200-talet, varför ingen av dessa kan ha varit prostkyrka 1164–67.

Vårfrukyrkan är uttryckligen belagd från 1221, prästgården nämns 1316 och Vårfrukyrko socken 1344 (Westman 1914; DS 2073; DS 3835, s. 316). Vid reformationen sammanslogs tydligen S:t Pers och Vårfrukyrko socknar, eftersom hela staden öster om ån på 1530-talet anges höra till S:t Pers socken (DMS, s. 256 f, s. 274).

Socken omfattade enbart ett stadsområde, inte den omgivande landsbygden (karta i DMS, s. 207). Denna begränsning är oväntad – en kyr-

ka från 1100-talet borde haft en landssocken (Andrén 1985; Nyborg 2004, s. 116). Förklaringen är att själva socknen var sent skapad.

Det finns tydliga tecken på att Upplands tre prosteryrkor från början saknade socken. Det innebar att prostarna fick varken tionde eller inkomster från förrättningar, exempelvis begravingar. I stället hade de en penninginkomst, belagd första gången 1244, från varje bonde i folklandet (Lovén 2009, s. 75 ff). Då domkyrkan i slutet av 1240-talet fick ett domkapitel blev prostarna medlemmar av detta och tog med sig prostpenningen. Det gällde från början bara prosten i Östra Aros, men även de övriga anslöts senare (Rosén 1940, s. 67 ff; Dahlbäck 1993, s. 152 f). Prostkyrkorna kunde därmed läggas ned, alternativt omvandlas till församlingskyrkor och ges sockenterritorier, och man valde det sistnämnda. När det skedde är oklart, men det första belägget för att en av de forna prostkyrkorna hade en socken är från 1298 och gäller S:t Per i Sigtuna (DS 1217; Lovén 2009, s. 78). Samma år beslutades om en ny prosteriindelning med en prost i varje hundare, alltså betydligt mindre områden än folklandet (DS 1240; Schück 1959, s. 209 f). Man skulle kunna tänka sig att de gamla prostkyrkorna fick sina socknar först efter detta, men belägget för S:t Pers socken föregår beslutet med ett halvår. Troligen fick Vårfrukyrkan en socken snart efter domkapitlets upprättande i slutet av 1240-talet.

Att Vårfrukyrkan saknade socken fram till mitten av 1200-talet eller ännu längre är av betydelse för dess läge. Om det inte fanns några församlingsbor behövdes nämligen ingen omgivande kyrkogård. Då den sedan blev sockenkyrka uppstod problem, men som kommer att framgå nedan tycks man ha löst dem på ett okonventionellt sätt. Detta gör att den vanliga markören för nedlagda kyrkor, gravar, inte är att förvänta vid Vårfrukyrkans äldre läge.

Om man frigör sig från tanken på gravar är kyrkans läge uppenbart. Den anges i början av 1300-talet ligga nära bron, tvärs över ån från Helgeandshuset. Vårfrukyrkan skall sökas i det nuvarande kvarteret Rådhuset, sydöst och öster om Gamla Torget. På Regleringskartan från 1643 genomskärs området av flera gränder som mynnar vid ån (fig. 1), och på en karta från 1702 finns ytterligare en sådan gränd antydd. Gränder har

också konstaterats arkeologiskt. Om Vårfrukyrkan var en ordinär romansk kyrka var den kanske 25 m lång eller mer; prostkyrkan i Enköping var över 40 m lång. Visserligen kan man med lite god vilja få in en kyrka med det mindre måttet mellan några av dessa gränder, men då den yngre Vårfrukyrkan revs vid mitten av 1500-talet lades en ny gränd ut över dess gamla område så att varken kyrkan eller kyrkogården kan skönjas i kvarterstrukturen i det yngre kartmaterialet. Samma sak kan ha skett då den äldre Vårfrukyrkan lades ned – i synnerhet som ingen begravningsplats fanns att ta hänsyn till.

I ett dokument från 1231 finns upplysningar om Vårfrukyrkans läge, men de är inte till någon större nytta för den exakta lokaliseringen. Kung Knut Långe säger sig till kyrkan ha skänkt ett landområde »mellan de två närmaste gatorna på vardera sidan om kyrkan och från ån ända till diket invid ängen» (DS 259). Forskningen har haft problem med detta brev eftersom det implicerar att själva kyrkotomten ingick i gåvan, trots att kyrkan hade existerat sedan länge. Emellertid fanns svenska och danska kloster samt norska fylkeskyrkor som också låg på ofri grund (Sandnes 1969; Lovén 2010a, s. 209; Lovén manuskript). Det är då förklarligt att ett påvligt skyddsbrev 1221 för Vårfrukyrkans gods enbart räknar upp egendomar utanför staden (Westman 1914).

Brevets två gator från ån till diket kan ha legat snart sagt var som helst i staden, men beskrivningen passar onekligen in på raden av gator som löpte genom nuvarande kvarteret Rådhuset. Diket vid ängen kan tolkas som en markering av stadens slut, och arkeologiska undersökningar tyder på att denna punkt befann sig kanske 150 m från ån 1231 (Anund 2001 fig. 15); franciskan-konventets placering torde utvisa hur långt den egentliga bebyggelsen hade utsträckts åt norr under 1200-talets första hälft. Det av kungen till kyrkan donerade området framträder troligen i källorna 1344, då domprosten uppbar tomtöre från varje tomt mellan de två dikena vid Vårfrukyrkan (DMS, s. 260). Diken var dock även tomtmarkeringar, och att två diken omtalas i stället för två gator, ett dike och ån kan tyda på stora förändringar.

Kvarteret Rådhuset är numera sannolikt nästan fullständigt utschaktat, men mindre än en

femtedel (19%) av ytan har blivit föremål för någon form av arkeologisk undersökning eller övervakning vid borttagandet (fig. 4). De begränsade arkeologiska insatserna lider dessutom av minst två allvarliga brister. Den första är att den stadsarkeologiska undersökningsmetoden ännu inte var så utvecklad, varför både dokumentationsmaterialet och fyndmaterialet är svårbehandlat och mycket av informationspotentialen har gått förlorad. Den andra är att rapporter över undersökningarna många gånger inte utarbetades i samband med undersökningstillfället, och inte heller av dem som utförde fältarbetet. Dokumentationsmaterialet och fyndmaterialet från fyra av undersökningarna (1972, 1974, 1974 och 1976) har dock sammanställts och analyserats ett kvarts århundrade senare, som en del i Projektet uppdragsarkeologi (Beronius Jörpeland et al. 2000).

Man kan möjligen utgå från att som prosteryrka måste Vårfrukyrkan ha varit av sten. Det mesta av byggnadsmaterialet bör ha återanvänts då den övergavs på 1300-talet, men grunden kan ha lämnats kvar. Undersökningen av S:t Per visade att grundmuren återstod av den rivna merparten av kyrkobyggnaden. Då gatorna genom kvarteret Rådhuset löpte i riktningen sydväst-nordöst borde en östorienterad kyrkas grund framträda som avvikande. I de ytor som undersöktes arkeologiskt eller schaktningsövervakades tycks dock inga fundament av intresse ha iakttagits. Vid en undersökning 1974 påträffade man en knuttimrad byggnad med en smalare tillbyggnad i skiftesverksteknik. I anslutning till den fanns också ett ovanligt fyndmaterial med viss sakral anknytning. Varken dateringen till 1300-talet, läget i kvarterets nordöstra del, storleken – 4 respektive 1,5 m – eller riktningen (NNÖ–SSV) talar dock för att detta var Vårfrukyrkan. Merparten av de byggnader som revs på 1960- och 1970-talen var från 1700- eller 1800-talen. Därför är det inte osannolikt att en äldre grund avlägsnats utan att detta uppmärksammats, särskilt om det skett i omgångar, en liten del i taget. Om man ser på de arkeologiskt granskade schaktningsytornas utbredning i kvarteret finns flera sätt att placera in en mer än 30 m lång kyrka mellan dem (fig. 4).

De äldsta lämningarna i kvarteret Rådhuset har tidigare daterats till 1100-talet, vilket senare

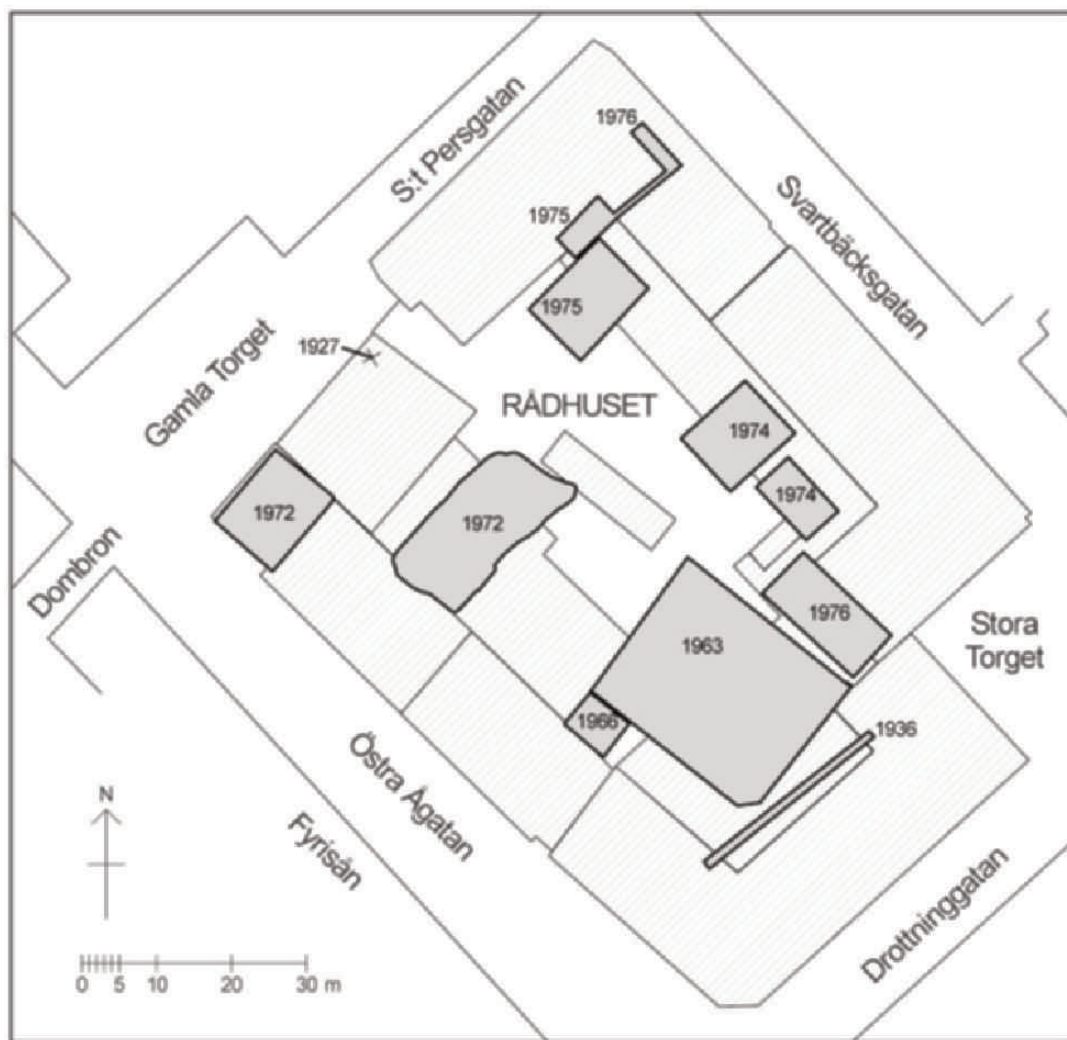

Fig. 4. Kvarteret Rådhuset, med omgivande gator och torg. Nuvarande bebyggelse skrafferad, mer eller mindre arkeologiskt undersökta ytor gråa. Efter Beronius-Jörpeland et al. 2000. —The Rådhuset city block and its surroundings. Present buildings are hatched and archaeologically investigated areas grey.

i samband med fyndgenomgångar (t.ex. Broberg & Hasselmo 1981) ifrågasatts och modifierats något. Efter den senaste genomgången (Beronius Jörpeland et al. 2000) står det ändå klart att den äldsta bebyggelsen faktiskt kan dateras till 1100-talets andra hälft. I åtminstone delar av området fanns dessutom i det äldsta skiktet spår av verksamhet under vikingatiden.

Tills vidare får det räcka med konstaterandet att den ursprungliga Vårfrukyrkan med viss sä-

kerhet låg i den sydvästra delen av nuvarande kvarteret Rådhuset. Med denna centrala placering skilde sig Vårfrukyrkan från de andra två prostkyrkorna. S:t Per i Sigtuna och Vårfrukyrkan i Enköping låg båda utanför tätbebyggelsen, och när de fick sina socknar fanns utrymme för begravningsplatserna. I Uppsala måste prostkyrkan ha varit omsluten av bebyggelse, och att frigöra mark för en kyrkogård skulle ha krävt exproprieringar.

Anläggandet av S:t Pers kyrka och kyrkogård

S:t Pers kyrka nämns första gången 1302 (DS 1373), men 1305 anges att man hade börjat bygga Helgeandshuset 1299 på en tomt som delvis hade ägts av S:t Pers kyrka (DS 1467, jfr ovan). Kyrkan framstår därmed som en redan etablerad institution år 1299. Den revs på 1540-talet, men området tycks ha använts för begravningar i ytterligare några årtionden (Gezelius 1986, s. 210 ff). Socknen var begränsad till stadsområdet öster om ån (DMS kartor på s. 180, 207), och uppdelningen av bebyggelsen mellan S:t Pers och Vårfrukyrko socknar är okänd.

Rester av kyrkans grundmurar, kyrkogården och bogårdsmuren upptäcktes, undersöktes och avlägsnades i samband med att hela kvarteret exploaterades vid mitten av 1960-talet. Kyrkan låg omkring 150 m norr om Vårfrukyrkans äldre läge och var en gotisk enskeppig kyrka med obetydligt smalare rakslutet kor och sakristia i förband med koret. Stilistiskt kan den dateras till tidigast 1200-talets slut (Gezelius 1986, s. 209 ff; jfr Bonnier 1987, s. 149 ff om sakristior). Den arkeologiska undersökningen var inte av den arten att några arkeologiska dateringar kunde säkras. »Den omfattande utgrävningen krävde i stor utsträckning användning av moderna hjälpmedel såsom grävskopa och tryckluft» (Walukiewicz 1970, s. 59).

Vid undersökningen konstaterades gravar under södra kormuren, vilket har lett till antagandet att en tidigare träkyrka funnits fastän inga spår påträffats (Gezelius 1986, s. 219). En planerad kyrkas begravningsplats kunde dock tas i bruk innan kyrkbygget hade påbörjats (Lovén 2003). Att gravarna förstördes vid bygget tyder dock på att man inte hade fastslagit stenkyrkans blivande utsträckning då begravningarna skedde, vilket är ett starkt argument för att stenkyrkan hade en föregångare av trä. De påträffade gravarna tycks ha varit få, vilket tyder på att träkyrkan inte hade varit i bruk länge.

Inga spår av någon äldre bebyggelse påträffades vid undersökningen (Walukiewicz 1970, s. 61). Detta tycks stämma väl med vad som är känt om stadens utbredning i mitten av 1200-talet; franciskankonventet och S:t Pers kyrka anlades direkt utanför bebyggelsen.

Det har påpekats att kyrkans dedikationshelgon S:t Per tyder på att den hade hög ålder. Enligt uppgift är den enda kända motsvarigheten i Mälardalen S:t Per i Sigtuna, byggd kanske så tidigt som omkring 1100 (Ferm 1986a, s. 71). I Uppsala domkyrka instiftades emellertid S:t Petrus' och Paulus' kor i början av 1300-talet (Dahlbäck 1977, s. 156 f), och S:t Petri kyrka i Köpenhamn anlades med viss säkerhet på 1200-talet (meddelat av Ebbe Nyborg).

S:t Per i Uppsala kan bara ges en allmän datering till 1200-talet, men det är troligt att anläggandet hade ett samband med Vårfrukyrkans övergång från prosteri- till församlingskyrka.

På 1100-talet fanns bara en sockenkyrka i Östra Aros, Trefaldighetskyrkan. Staden på östra sidan om ån hörde till (Gamla) Uppsala och Vaksala socknar (se Lovén 2010b, s. 23 om domkyrkoförsamlingen). Omkring 1250 eller senare fick staden så sin andra församlingskyrka, den degraderade Vårfrukyrkan, och någon gång under 1200-talet tillkom också S:t Per.

Det är tveksamt om två nya sockenkyrkor verkligen behövdes vid denna tid. Ingen av dem fick någon landssocken, utan de var hänvisade till inkomster från de borgare som bodde öster om ån. Denna begränsning av socknen var normal för sent tillkomna stadskyrkor och berodde på att man inte ville minska de omkringliggande socknarnas omfång (Nyborg 2004, s. 116). Vare sig Vårfrukyrkan och S:t Per framstår i källmaterialet som anmärkningsvärt fattig, men i en avgift som tas ut 1343 betalar Bondkyrkan (Trefaldighetskyrkan) 48 öre, Vårfrukyrkan 36 öre och S:t Per 18 öre (DS 3754). Kyrkornas utformning vid slutet av medeltiden bekräftar skillnaderna, då Bondkyrkan var treskeppig medan S:t Per och antagligen även Vårfrukyrkan var enskeppiga. Man får intrycket att det hade varit mest rationellt att ge staden öster om ån bara en sockenkyrka, men nu fick den i stället på kort tid två.

Till detta finns två tänkbara förklaringar. Den ena är att S:t Pers kyrka tillkom före 1250 och att man då inte visste att en förändring av Vårfrukyrkans status var förestående. Att staden fick två socknar öster om ån skulle då kunna betecknas som ett olycksfall.

Den andra och intressantare förklaringsmöjligheten är att S:t Per tillkom som en begravnings-

kyrka för att lösa problemet att Vårfrukyrkan inte hade någon kyrkogård. Oavsett hur bebyggelsesituationen var då Vårfrukyrkan anlades var den på 1200-talet sannolikt helt inringad av stadsbebyggelse. Att anlägga en begravningsplats omkring den skulle ha krävt stora exproprieringar. En billigare lösning var att anlägga en ny kyrka i närheten. Det skulle innebära att det var S:t Pers begravningsplats som var huvudsyftet med anläggningen, inte skapandet av ett kyrkorum, och att Vårfrukyrkans församlingsbor inte begravdes vid sin egen kyrka utan vid S:t Per. Denna egendomliga men rationella symbios mellan kyrkorna fortsatte i mer än ett sekel men upphörde då Vårfrukyrkan flyttades. Tolkningen förklarar både varför staden fick ytterligare en kyrka öster om ån och varför inga gravar har påträffats där Vårfrukyrkan låg. Att S:t Per ursprungligen tycks ha varit av trä stämmer med tolkningen att det var kyrkogården, inte kyrkorummet, som var viktig. En träkyrka gick fort att bygga, och behovet av en begravningsplats måste ha uppstått i samma ögonblick som Vårfrukyrkan fick en församling.

Att flera stadskyrkor kunde ha gemensam begravningsplats är belagt i England (Morris 1989, s. 197). Några skandinaviska paralleller är väl inte kända, men i den kanoniska rätten infogades i mitten av 1200-talet en bestämmelse där det förutsattes att flera församlingskyrkor kunde dela en begravningsplats. Bertil Nilsson (1989, s. 47 f) har påpekat att det särskilt kan ha inträffat i städer. Något kyrkorättsligt hinder för tolkningen att S:t Per var begravningsplats för båda församlingarna finns således inte.

Skälen till Vårfrukyrkans flyttning

Då Vårfrukyrkan flyttades, troligen omkring 1370, måste begravningsarbetet med S:t Pers kyrka ha upphört. Staden hade expanderat, och det är möjligt att S:t Pers kyrkogård började få svårt att rymma alla begravingar. Med anläggandet av en ny kyrkogård i stadens sydöstra utkant löstes problemet.

Ett annat skäl kan ha varit en strävan att utvidga stadsområdet åt sydöst. Det är lockande att se ett samband med den senmedeltida bebyggelse som har påträffats arkeologiskt på östra åstranden i detta område. Där låg redan en kungs-

gård, men med ditflyttningen av Vårfrukyrkan ökade kanske stadsdelens attraktionskraft.

Ett tredje skäl kan möjligen ha varit planerna på ett nytt torg, belagda 1383. Kanske berörde det tänkta torgets yta delar av kyrkan, vilket innebar att flyttningen var nödvändig för att projektet skulle kunna förverkligas. Men detta är ren spekulation.

Andra städer

Kyrkoflyttningar under medeltiden är belagda från landsbygden och kan ha motiverats av dåliga grundförhållanden, nya aktörers inflytande över sockenkyrkan eller faktorer vi inte alls känner till (Anund et al. 1997; Erikson & Lovén 2006). I städerna kan man spåra några få medeltida kyrkoflyttningar och kyrkonedläggningar, märkligt nog koncentrerade till Västmanland. Underlaget är dels skriftliga källor, dels skelettfynd. Här kan anmärkas att skelettfynd utan samband med kända kyrkliga stiftelser har gjorts i flera städer, särskilt i Stockholm (Hasselmo 1981, s. 110–137). Det torde dock sällan handla om försvunna medeltidskyrkor utan snarare om brottslingar som lagts i ovidg jord (Carelli 2000b) eller sentida epidemibegravingar. Däremot kan massbegravingar efter fältslag ha skett vid kapell som normalt inte hade gravrätt (Syse 2003; Lovén 2004, s. 21 ff).

I Västerås nämns 1320 sex tomter med hus *in antiquo cimiterio*, på gamla begravningsplatsen eller kyrkogården (DS 2266; Kumlien 1971, s. 106 ff). Under andra hälften av 1500-talet återkommer beteckningen Gamla kyrkogården på ett område söderut i staden, vid S:t Ilians kyrka, och Kjell Kumlien (1971, s. 109 f, karta, s. 174) menade att 1320 års belägg avsåg just S:t Ilian. Tolkningen håller inte eftersom 1320 års gamla kyrkogård anges ha utlagts till tomter; slutsatsen torde bli att beteckningen på 1500-talet hade nyskapats och avsåg S:t Ilian trots att kyrkan ännu var i bruk. I stället låter arkeologiska undersökningar oss lokalisera »gamla kyrkogården» 1320 med tämligen stor säkerhet till kvarteret Johannes. Drygt 100 m söder om domkyrkan har påträffats omkring 140 kristna gravar. Fem skelett har ¹⁴C-daterats från 990 till 1300 cal AD (1 sigma). De överlagrades av ett hus daterat till ca 1220–1370 (MTS Västerås, s. 31; Carlsson 1997,

s. 11 f.; omkalibrerade ¹⁴C-värden). Det går inte att avgöra om det handlade om en flyttning eller en nedläggning.

I Köping har en mängd skelett påträffats i ett område 400 m sydöst om stadens enda belagda sockenkyrka, S:t Olov. Platsen låg centralt i vad som på 1700-talet betecknades som Gamla staden (Björnånger 1960, s. 59). S:t Olovs kyrkas tidigaste delar har stilistiskt daterats till 1300-talets början (Folin 1979, s. 19, 25). Här är sannolikheten stor för att den hade flyttats hit från ett mera centralt läge.

I Arboga finns flera oklarheter kring de medeltida kyrkorna, och en ny utredning skulle behöva göras. Här liksom i Västerås är »Gamla kyrkogården» belagd under medeltiden (SDHK 15485, 18041). Den tycks dock ha legat utanför stadens begränsning (Ljung 1949, s. 30). Vidare hade Arboga en S:t Olovs kyrka som bara nämns en gång, 1297 (DS 1197). Stadens å utgjorde stiftsgräns, och kyrkan låg i Västerås stift, vilket innebär norr om ån. Senare byggdes S:t Nikolai kyrka söder om ån, i Strängnäs stift. Den upptas inte i en stiftsförteckning uppgjord på 1310-talet (DS 1947) utan nämns första gången 1440 (NMU 223). 1465 anges den ligga i stadens södra del (SDHK 28390; OAU). Skelettfynd 200 m söder om ån visar var den låg (MTS Arboga, s. 12). Sven Ljung (1949, s. 32) har föreslagit att S:t Olov lades ned och S:t Nikolaus byggdes som ersättare. Det skulle innebära en kyrkoflyttning, om ån med ändrat helgonpatronat. Kyrkplatserna låg i olika stift, men med biskoparnas medverkan hade man kunnat lösa detta problem.

I Norrköping har man nyligen undersökt en kristen begravningsplats i kvarteret Mjölaren med skelett från 1000- och 1100-talen (www.kmmd.se/Arkeologi/Arkeologi-2012/Kv-Mjolnaren-Norrkoping/). Ingen kyrkolämning har påträffats, men bara delar av begravningsplatsen berördes (meddelat av Kristina Jonsson). Möjligen kan det handla om det första läget för någon av stadens två församlingskyrkor.

En av Uppsalas kyrkoflyttningar kan kanske förklaras med att östra stadshalvans enda begravningsplats var överbelagd. Sådan trängsel kunde inträffa i alla växande städer, och tre lösningar fanns. Man kunde utvidga begravningsplatsen, vilket var dyrt och krångligt om den var omgiven

av bebyggelse. Belägg för detta finns dock från Skara domkyrka 1423 (SDHK 20061). Den andra lösningen var att bygga en ny kyrka på ledig mark. Den tredje möjligheten var att flytta en befintlig kyrka till en plats där det fanns utrymme för en större kyrkogård. Eftersom man i det tredje fallet inte behövde skaffa nytt underhållsgods eller minska andra kyrkors sockenterritorier var det en enkel lösning. Förutom i Uppsala kan det ha skett i Köping, och kanske även i Arboga. Det fanns en praktisk fördel med att flytta kyrkan: nybygget störde inte gudstjänsten i gamla kyrkan, utan den kunde stå kvar tills den nya blev färdig.

Sammanfattning

Uppsalas tre medeltida församlingskyrkor har en komplicerad tillkomsthistoria. Bara en av dem, Trefaldighetskyrkan, var sockenkyrka redan från början. Den låg på nuvarande domkyrkans plats och torde ha existerat 1160. Vid denna tid fanns en annan kyrka i östra delen av den framväxande staden, Vårfrukyrkan, men den var prosterikyrka för Tiundaland och saknade socken och begravningsrätt. De båda kyrkorna låg nära varandra på ömse sidor om ån och liknade kanske varandra, men de hade helt olika funktioner.

År 1247 uppgick prostens i det nybildade domkapitlet och fick sin dagliga arbetsplats i domkyrkan i (Gamla) Uppsala i stället för i Vårfrukyrkan. Troligen strax efter detta skapades en socken åt den övergivna kyrkan – alternativet hade varit att lägga ned den. Men då Vårfrukyrkan saknade begravningsplats och låg omgiven av stadsbebyggelse hade det varit kostsamt att anlägga en kyrkogård runt den. Troligen var det därför man anlade ytterligare en sockenkyrka i närheten, S:t Per – den kanoniska rätten tillät att två socknar delade samma begravningsplats. Enligt denna tolkning var S:t Pers kyrka egentligen onödig och tillkom endast för att lösa begravningsfrågan. Ingen av de två nya sockenkyrkorna fick någon landssocken, och de var fattigare än Trefaldighetskyrkan.

År 1273 flyttades ärkesätet från (Gamla) Uppsala till Aros, trots att den nya stora domkyrkan knappt hade påbörjats. I stället flyttade man in i Trefaldighetskyrkan, och därmed behövde den församlingen en ersättningskyrka. Denna nya

Trefaldighetskyrka, nuvarande Bondkyrkan, byggdes av trä 100 m söderut, men byggdes senare om i sten och gjordes treskeppig.

Den sista medeltida förändringen bestod i att Vårfrukyrkan flyttades till stadens sydöstra del. Orsaken kan ha varit att man ville förse kyrkan med en begravningsplats och kanske att man ville satsa på denna del av staden. Flyttningen skedde troligen mellan 1367 och 1376. Därmed frigjordes den gamla kyrkans plats för stadsbebyggelse och anläggandet av ett nytt torg. Kartstudier och arkeologiska undersökningar visar att gatuomläggningar skedde på denna sida om ån, men de saknar dateringar och behöver inte ha haft samband med kyrkflyttningen och torgskapandet.

Prosteri kyrkor och domkyrkor fanns inte i de flesta städer, och Uppsalakyrkornas komplicerade tillkomsthistoria torde vara unik, men de två fallen visar att kyrkor inte var några fixpunkter. Tecken på kyrkflyttningar finns från ytterligare några städer, och varken det arkeologiska eller det skriftliga källmaterialet är så heltäckande att de kan uteslutas på annat håll.

Referenser

- Aili, H.; Ferm, O. & Gustavson, H., 1990. *Röster från svensk medeltid*. Stockholm.
- Anund, J., 1999. En trädopfund från 1300-talets Uppsala, eller – var låg Sankta Maria kyrka 1221? *Uppland*. Uppsala.
- 2001. Den tvådelade staden? Bilder av Aros och Uppsala. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 42. Stockholm.
- 2004. Interaction, convention and regulation. Infrastructures in medieval Uppsala. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie in Hanseraum IV. Die Infrastruktur*. Lübeck.
- Anund, J.; Bäck, M. & Ulväng, G., 1997. Upplands bortglömda kyrkor. *Uppland*. Uppsala.
- Anund, J., Carlsson, R. & Syse, B. 2001. Uppsalas medeltid och 1600-talets kartor. *Uppland*. Uppsala.
- Auzary-Schmaltz, B., 2000. Les atteintes au droit de propriété vues à travers la jurisprudence du parlement de Paris à la fin du Moyen âge. *L'expropriation. 2, Moyen âge et temps modernes. Middle ages and modern times*. Bruxelles.
- Baker, N. & Holt, R., 2004. *Urban growth and the medieval church. Gloucester and Worcester*. Aldershot.
- Bengtsson, H., 2010. *Uppsala domkyrka. 6, Gravminnen*. Sveriges kyrkor 232. Uppsala.
- Berinius Jörpeland, L.; Lindeblad, K. & Lindh, M., 2000. *Vid Fyrisån – arkeologi i Östra Aros*. Riksantikvarieämbetet, Projekt uppdragsarkeologi rapport 2000:1. Stockholm.
- Björnängers, O., 1960. *Ur Köpings medeltidshistoria*. Köping.
- Bonnier, A.C., 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 51. Uppsala.
- Broberg, B. & Hasselmo, M., 1981. *Keramik, kammar och skor från sju medeltida städer. Fyndstudie. Medeltidsstaden 30. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm.
- Carelli, P., 2000a. Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. København.
- 2000(b). »Profana gravar» i medeltidens Lund. *Hikuin* 27. Højbjerg.
- Carlsson R., 1997. *Runt Bondtorget i Västerås. Arkeologisk förundersökning, Bondtorget, Prästgatan, Polisgränd och Badhusgatan, RAÄ 232, Västerås, Västmanland*. Raä dnr 421-2799-1997. UV Uppsala rapport.
- 2010. Nuvarande domkyrkans omgivning & arkeologiska undersökningar i och runt domkyrkan. *Uppsala domkyrka 2. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivning*. Sveriges kyrkor 228. Uppsala.
- Cinthio, E., 1967. Heiligenpatrone und Kirchenbauten während des frühen Mittelalters. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967. Visby.
- Cnatingius, N. & Nevéus, T. (red.), 1986. *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala stads historia 7. Uppsala.
- Dahlbäck, G., 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Studier till Det medeltida Sverige 2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 1993. Uppsalakyrkans uppbyggnadsskede. Om kyrka och kungamakt under äldre medeltid. *Uppland*. Uppsala.
- DMS = *Det medeltida Sverige*. Band 1:2 *Uppland. Tiundaland, Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad* av G. Dahlbäck, O. Ferm & S. Rahmqvist. Stockholm 1984.
- DS = *Diplomatarium Suecanum*, utg. av Riksarkivet genom J. G. Liljegren, B. E. Hildebrand m.fl. Stockholm 1829–.
- Erikson, M. & Lovén, C., 2006. Den försvunna gården Ramsta och dess kyrka. *Uppland*. Uppsala.
- Ferm, O., 1986a. *Från Östra Aros till Uppsala*. Uppsala under tidig medeltid. I Cnatingius & Nevéus 1986.
- 1986b. Ägande och boende i Uppsala under medeltiden. I Cnatingius & Nevéus 1986.

- Folin, C., 1979. *Köping. Medeltidsstaden 11. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm.
- Gallén, J., 1946. *La Province de Dacie de l'Ordre des frères prêcheurs. 1, Historie générale jusqu'au grand schisme*. Helsingfors.
- Gardell, S., 1945–46. *Gravmonument från Sveriges medeltid 1–2*. Stockholm.
- Gezelius, L., 1986. Franciskanklostret och S:t Per, två utgrävda medeltidskyrkor. I Cnattingius & Nevéus 1986.
- Gustafsson, J. H., 1986. Uppsalas medeltida stadsplan, sedd i ljuset av de senaste 20 årens arkeologiska undersökningar. I Cnattingius & Nevéus 1986.
- Hasselmo, M., 1981. *Stockholm. Medeltidsstaden 17. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm.
- Helander, S., 2001. *Den medeltida Uppsalaliturgin. Studier i helgonlängd, tidgård och mässta*. Bibliotheca Theologiae Practicae 63. Stockholm.
- Kjellberg, C.M., 1907. *Uppsala stads privilegier jämte dit hörande handlingar 1314–1787*. Uppsala.
- Kjellberg, J., 2009. *Östra Aros. Bebyggelsen i Uppsala och dess utveckling fram till 1270 i arkeologisk belysning*. C-uppsats i arkeologi. Inst. för arkeologi och osteologi vid Högskolan på Gotland. Visby.
- Kumlien, K., 1971. *Västerås till 1600-talets början. Västerås genom tiderna 2. Västerås*.
- Ljung, S., 1954. *Uppsala under yngre medeltid och Vasatid. Uppsala stads historia 2*. Uppsala.
- Lorentzen, V., 1914. *De danske franciskanerklostres bygningshistorie*. De danske klostres bygningshistorie 2. Köpenhamn.
- Lovén, C., 2003. Gravar under kyrkmurar. *Hikuin* 30. Højbjerg.
- 2004. Erikskulten i Uppsala. *Uppland*. Uppsala.
 - 2009. Upplands tidiga prosterier – argument i en kunglig prestigekamp. *Hikuin* 36. Højbjerg.
 - 2010a. Vreta år 1162, donatorslängden och årsboken. Tagesson, G. et al. (red.). *Fokus Vreta kloster*. Stockholm.
 - 2010b. Biskopssätets historiska bakgrund. *Uppsala domkyrka 2. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivningar*. Sveriges kyrkor 228. Uppsala.
 - 2010c. Medeltidens byggnadshistoria. *Uppsala domkyrka 3. Sveriges Kyrkor* 229. Uppsala.
 - Manuskript. Lordship over monasteries in 12th and 13th century Scandinavia – presentation of a material. För tryckning i konferensvolym från Sydansk Universitet, Odense.
- Malm, G., 1987. Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala. *Uppland* 1985–86. Uppsala.
- Morris, R., 1989. *Churches in the landscape*. London.
- MTS *Arboga* = *Arboga. Medeltidsstaden 2. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm 1976.
- MTS *Uppsala* = *Uppsala. Medeltidsstaden 3. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm 1976.
- MTS *Västerås* = *Västerås. Medeltidsstaden 4. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Stockholm 1977.
- Nilsson, B., 1989. *De sepulturis. Gravrätten i Corpus iuris canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Stockholm.
- NMU = *Närkes medeltida urkunder*. 1, Riseberga kloster, red. K.G. Grandinson. Stockholm 1935.
- Nybo Rasmussen, J., 1988. *Franciskanerne. Skånska kloster. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1987/88*. Lund.
- Nyborg, E., 2004. Kirke og sogn i højmiddelalderens by. Christensen, B. (red.). *Middelalderbyen*. Danske bystudier 1. Århus.
- OAU = Ortnamnsregistret (f.d. Ortnamnsarkivet i Uppsala), Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, www.sofi.se/ortnamnsregistret
- Peringskiöld, J., 1719. *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata eller Ulleråkers härads minnings-merken med nya Upsala ...* Stockholm.
- Rosén, J., 1940. De sekulära domkapitlens tillkomst. *Svensk teologisk kvartalskrift*. Lund.
- Sandnes, J., 1969. Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. *Årbok for Trøndelag*. Trondheim.
- Schück, H., 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm Studies in History 4. Stockholm.
- SDHK = *Svenskt diplomatariums huvudkartotek*. www.riksarkivet.se/default.aspx?id=2453&refid=8005
- Sundquist, N., 1953. *Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300*. Uppsala stads historia 1. Uppsala.
- Syse, B., 2003. Långfredagslaget. En arkeologisk historia. Syse, B. (red.). *Långfredagslaget*. Upplandsmuseet. Uppsala.
- Wahlberg, M., 1994. *Uppsalas gatunamn*. Uppsala stads historia 9:1. Uppsala.
- Walukiewicz, U., 1970. S:t Pers kyrka i Uppsala. Arkeologisk undersökning 1965–67. *Uppland* 1970. Uppsala.
- Westman, K.B., 1914. De äldsta kända påfvebrefven för Östra Aros. *Kyrkohistorisk årsskrift*. Uppsala.
- 1918. And, släkt. *Svenskt biografiskt lexikon* 1. Stockholm.
- Zerpe, L., 1996. *Bebyggelse och gravar intill Vårfrukyrkan. Arkeologisk undersökning, kvarteret Kroken, Dragarbrunn 29:3, Uppsala, Uppland*. UV Uppsala rapport 1996:55. Uppsala.

Summary

The cathedral city of Uppsala had three parish churches in the Middle Ages: Holy Trinity on the west side of the river and Saint Mary's and Saint Peter's on the east side (nos 2, 3 & 4 in fig. 2). The age of a Medieval town correlates with the number of its churches, and as Uppsala's founding has been dated archaeologically to the 12th century the number appears quite normal. Closer scrutiny however reveals a more complicated picture: the number is not in fact related to the age of the city in this case.

Only Holy Trinity had a parish territory which included the surrounding countryside. The parish territories of Saint Mary's and Saint Peter's only consisted of the urban area east of the river, not the surrounding countryside, which indicates that these parishes were formed late. Holy Trinity church existed in 1160 according to the legend of Saint Erik, written at the end of the 13th century. The legend states that the church stood where the Cathedral now stands (no. 1 in fig. 2), and ground penetrating radar has revealed the existence of an apse below the floor (fig. 3). This church was taken over by the Archbishop when the see moved here from Old Uppsala in 1273, and it actually served as Cathedral for 17 years before being demolished. A new church was built for the parish 100 m to the south: today's Holy Trinity church. Structural investigation has proved that it began its life as a wooden structure. The remains of a baptismal font from 1250–1300 confirms the dating.

The existence of Saint Mary's is indicated in the 1160s and certain in 1221. Documents from 1305–08 show that it originally stood in the city centre, across the river from the House of the Holy Spirit (no. 6 in fig. 2). The move to the known location (no. 3 in fig. 2) probably took place between 1367 and 1376. That the known location was secondary has been suggested earlier with reference to archaeological dating.

The original location of Saint Mary's must have been within the present day Rådhuset city block. The whole block was dug out for new buildings in the 1970s, partially under archaeological supervision, but no remains of any church or, most notably, any burials were identified (fig.

4). The reason for this lack of burials was that Saint Mary's was one of the province's three deanery churches, first known in the 1160s. These churches had no parishes and hence no cemeteries. In 1247, the dean became a member of the new Cathedral chapter and Saint Mary's was soon after transformed into an ordinary parish church. This permutation meant that a cemetery was needed, which would have entailed expropriation of surrounding properties. The absence of burials implies that another solution was found.

Some 150 m N of Saint Mary's stood Saint Peter's (no. 4 in fig. 2). It existed in 1299, and an excavation showed that architecturally it can be dated to the end of the 13th or to the 14th century. Graves under the southern chancel wall imply that it was preceded by a wooden church. The E half of the city thus received two parish churches in the 13th century, when apparently one would have sufficed. The interpretation suggested here is that Saint Peter's was founded primarily for its cemetery. This solved the problem caused by Saint Mary's being turned into a parish church long after it became difficult to give it a cemetery. Canon law allowed two churches to use the same burial ground, and there are known cases in England. Saint Mary's move to the city's south-east outskirts in the later 14th century may have been motivated by a population increase that demanded another cemetery, but also perhaps by a wish to make that part of the city more attractive. Shortly after the move, a new town square was established (no. 11 in fig. 2). Saint Mary's stood nearby, but the connections between the town square project and the abandonment of the church are open to speculation.

That all three parish churches had complicated backgrounds may be unique for Uppsala, but the instability itself was not unique. There are known cases in Sweden of rural parish churches being moved during the Middle Ages, and beside Uppsala there are indications of moved urban churches in Västerås, Köping, Arboga and perhaps Norrköping. Parish churches were not fixed points.